

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: ВІД ВИТОКІВ ДО СУЧАСНОСТІ

PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW: ORIGINS TO THE PRESENT

Гончар Ю.В., студентка IV курсу

Інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснено ґрунтовний аналіз змісту основоположного принципу «верховенства права» в правовій системі України. З'ясовано історичний екскурс виникнення поняття «верховенство права» з часів античності до сучасності. Відзначено, що в сучасній науці відсутнє однозначне тлумачення цієї дефініції у вітчизняній юридичній спільноті. Досліджено українські реалії та проблеми реалізації принципу «верховенства права» у взаємодії з європейською юридичною спільнотою.

Значна увага приділена дослідженню доктринального розуміння верховенства права, розкрито його зміст, складові елементи, аспекти застосування. На основі аналізу ідей відомих теоретиків права обґрунтовано власне розуміння верховенства права як вимоги сучасного законодавства та принципу верховенства права. З'ясовано його співвідношення з принципом верховенства Конституції. Особлива увага приділена аналізу трьох основних підходів до сучасного тлумачення змісту принципу права: формального, що полягає у нормативному закріпленні верховенства права та критеріїв його дотримання; матеріально-правового, що визначає ступінь відображення верховенства права в національній правовій системі, та функціонального, що визначає ступінь ефективності принципу верховенства права в межах національного права та правової системи.

Досліджено особливості нормативного закріплення принципу верховенства права у міжнародно-правових документах. З'ясовано закріплення досліджуваного принципу у національному законодавстві та законодавчу імплементацію механізму реалізації рішень ЄСПЛ, які містять важливі засади щодо розуміння принципу верховенства права та його подальшого ефективного застосування.

Проаналізовано положення документів Венеціанської комісії щодо розуміння англійського вислову "the Rule of Law", досліджено діяльність Європейського Суду з прав людини у забезпеченні принципу верховенства права в процесі захисту прав і свобод людини.

Наголошується, що певна наукова полеміка у розумінні принципу верховенства права та його англійського аналогу не сприяє його впровадженню у контексті рішень Європейського Суду з прав людини у вітчизняну правозастосовну практику та підвищенню рівня ефективності виконання рішень цього органу в Україні.

Зроблено висновок, що допоки українська правнича доктрина не долучиться до європейського розуміння цього питання, українська правнича практика не буде використовувати базових європейських стандартів.

Ключові слова: верховенство права, природні права людини, демократія, справедливість, законодавство.

The article provides a thorough analysis of the content of the fundamental principle of "rule of law" in the legal system of Ukraine. The historical digression of the concept of "rule of law" from antiquity to the present is clarified. It is noted that in modern science there is no unambiguous interpretation of this definition in the domestic legal community. The Ukrainian realities and problems of realization of the principle of "rule of law" in interaction with the European legal community are investigated.

Considerable attention is paid to the study of the doctrinal understanding of the rule of law, its content, constituent elements, aspects of application are revealed. Based on the analysis of the ideas of well-known theorists of law, their own understanding of the rule of law as a requirement of modern legislation and the principle of the rule of law is substantiated. Its relationship with the principle of the supremacy of the Constitution has been clarified. Particular attention is paid to the analysis of three main approaches to the modern interpretation of the content of the principle of law: formal, which consists in the normative consolidation of the rule of law and the criteria for its observance; substantive, which determines the degree of reflection of the rule of law in the national legal system and functional, which determines the degree of effectiveness of the principle of the rule of law within national law and the legal system.

The peculiarities of normative consolidation of the principle of the rule of law in international legal documents are studied. The consolidation of the studied principle in the national legislation and the legislative implementation of the mechanism for the implementation of ECtHR decisions, which contain important principles for understanding the principle of the rule of law and its further effective application, have been clarified.

The provisions of the documents of the Venice Commission on the understanding of the English phrase "the Rule of Law" are analyzed, the activity of the European Court of Human Rights in ensuring the principle of the rule of law in the process of protection of human rights and freedoms is studied.

It is emphasized that some scientific controversy in understanding the rule of law and its English-language counterpart does not contribute to its implementation in the context of the European Court of Human Rights in domestic law enforcement practice and increase the effectiveness of enforcement of decisions in Ukraine.

It is concluded that until the Ukrainian legal doctrine joins the European understanding of this issue, Ukrainian legal practice will not use basic European standards.

Key words: rule of law, natural human rights, democracy, justice, legislation.

У період творення та становлення України як незалежної держави принцип верховенства прав і свобод людини є надзвичайно важливим і актуальним, оскільки є провідним і пріоритетним під час формування правової системи, яка повинна відповідати світовим стандартам і передусім стандартам Європейської спільноти, адже незворотність європейського та євроатлантичного курсу Україна закріпила конституційно [1]

Метою роботи є теоретичний аналіз теоретичних положень чинних нормативно правових актів, з'ясування змісту, сутності, основних складників верховенства права, а також оцінка сучасних доктринальних підходів стосовно визначення цього принципу, його розуміння та реалізації в Україні.

Поняття «верховенство права» («Rule of Law») поряд з поняттями «демократія» та «права людини» – це три

базисних принципи, на яких вибудована Рада Європи. У подальшому це поняття зазначено у преамбулі Європейської Конвенції з прав людини [2], а також закріплено у низці міжнародних документів, ратифікованих значною кількістю світових держав щодо прав і свобод людини.

Частина перша Статті 8 Конституції України підтверджує визнання і дію принципу верховенства права [1]. Хоча відсутність сталої інтерпретації принципу верховенства права не сприяє його активному використанню практикуючими юристами, адвокатами та судьями при розгляді справ щодо захисту прав і свобод людини в Україні.

Зважаючи на це, важливо дослідити процес зародження цього принципу, його формування в історичному аспекті та напрями його застосування і розвитку. Означений принцип досліджений у наукових працях правників, зокрема

Б.І. Андрусишина, С.В. Бобровник, Ю.О. Волошина, С.П. Головатого, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, В.В. Копейчикова, Н.М. Крестовської, Л.О.Макаренко, Л.С. Мамут, С.І. Максимова, О.Г.Орловської, Р. О. Падалка, П.М. Рабіновича, О.Ф. Скакун, А.О. Селіванова, В.Ф. Сіренка, В. В. Сухоноса, В.І. Тимошенко, Д.О. Філіпенка, Ю.С. Шемшученка, С.В. Шевчука.

Насамперед визначимо етимологічне походження категорії «принцип». Вона має походження від латинського «*principium*», тобто основне, найзагальніше правило, положення, засоби, які встановлюють природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і характерні властивості.

В історичному аспекті можливо виокремити наступні етапи зародження та еволюції дослідження принципу:

I етап – античні часи, в межах якого відбувається виникнення ідеї верховенства права, «ідеальної держави», «панування закону» як результат наукових напрацювань Платона, Аристотеля, Цицерона.

II етап складають ідеї вчених Раннього Середньовіччя (V–X ст.) та пов'язуються із тим, що кожна вільна людина має обрати собі сеньйора, який буде її заступником. Найбільшого розвитку уявлення про таке суспільство отримало розвиток у Франції (IX–XIII ст.). Главенство королівської влади, закону та слова стали основою сеньйоральної монархії, в якій васали мали обов'язок визнавати верховенство сеньйора. Верховним сеньйором був сам король, який на основі інституту васальних договорів забезпечував опіку.

III етап складає епоха Просвітництва, де ідеї Т. Пейна, Д. Дідро про природне право у поєднанні з роботами Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж.Руссо, які досліджували питання походження держави, суспільного договору, народного договору отримали вияв у формуванні основ класичної доктрини верховенства права.

IV етап пов'язується з доктринальним тлумаченням принципу верховенства права, що вперше сформулював в кінці XIX ст. – початку XX ст. відомий англійський вчений конституціоналіст Альберт Венн Дайсі у науковому дослідженні «Вступ до науки конституційного права». Вчений обґрунтував ідею про два принципи, що складають основу Британської Конституції. Перший із них є базовим та передбачає незалежність (верховенство) парламенту, характеризуючи представницьку владу основою демократичної держави. Іншим принципом стало верховенство права, що певною мірою стримує перший і, таким чином, запобігає теоретично безмежній владі держави над індивідом [3, р. 102]. Принцип верховенства права усталився в результаті розвитку звичаєвого права і основу верховенства права, на думку А. Дайсі, складають три стрижневі ідеї [3]:

– «жодна людина не може зазнавати покарання, окрім як у випадку явного порушення закону», який повинен забезпечувати визначеність та передбачуваність, щоб ним могли керуватись громадяни при вчиненні дій чи веденні справ і який не повинен дозволяти карати особу ретроспективно;

– «жодна людина не перебуває понад законом» та «усі суспільні класи є загально підпорядкованими єдиним приписам права»;

– верховенство права повинно впливати не із писаної конституції, а із «звичаєвого (витвореного суддями) права» [3, р. 114].

V етап починається з середини XX ст., коли принцип верховенства права одержав широке міжнародно-правове визнання. Вимоги щодо його утвердження були закріплені у багатьох міжнародних правочинах провідних міжнародних (наприклад, ООН) та європейських регіональних організацій (ЄС, РЄ, ОБСЄ та ін.).

VI етап пов'язується із XXI століттям та обговоренням і тлумаченням сучасними правниками розуміння сутності верховенства права. Одночасно з ухваленням Конститу-

ції України 1996 року в український юридичний простір та в українське правниче середовище було запроваджено конструкцію «верховенство права» як мовний еквівалент англійського «*the rule of law*» [4].

У сучасній теоретичній юридичній науці існує багато публікацій, основною метою яких є визначення змісту та основних властивостей принципу верховенства права. Спробуємо проаналізувати погляди провідних вчених з метою обґрунтування власного бачення досліджуваної категорії.

На думку А.М. Колодія, принцип «верховенства права» існує поза нормативно-правовими актами у вигляді наявних у суспільстві справедливості, рівності, свободи. Тобто принцип «верховенства права» знаходиться у правосвідомості та є загальнозрозумілим і вважається таким, що використовується для саморегулювання суспільних відносин. Вчений зазначає, що діяльність державних органів повинна базуватись на принципах природного права, тобто держава залежна від права, яке обмежує державну владу [5, с. 44]. Своєю чергою О.В. Скрипнюк відзначає, що верховенство права – це ознака правової держави, яка забезпечує дотримання основних прав і свобод людини. Тобто державна влада гарантує реалізацію ідей верховенства, адже без нього розвиток сильної країни неможливий [6, с. 139]. На думку П.М. Рабіновича, принцип «верховенства права» не слід уподібнювати до принципу «верховенства закону», адже панування закону означає верховенство правового закону, але не те, що всі закони є правовими. Вчений також зазначає, що принцип «верховенства закону» повинен відповідати праву, і це є основним показником правової держави.

П.М. Рабінович вважає, що явище, яке виникає поза державою, має загальносоціальну природу. Тому загальносоціальне (природне) право – це відповідні можливості учасників суспільного життя, які об'єктивно визначаються рівнем розвитку суспільства і для всіх однойменних суб'єктів мають бути загальними та рівними. Відповідно до носіїв цих можливостей вчений виокремлює права людини та людства, права соціальних спільнот [7, с. 141–142]. Своєю чергою С.П. Головатий дотримується твердження, що людина – істота природна, яка з'являється на світ з уже наявними правами та свободами, які їй ніхто не надає, і тому ніхто не може її цього позбавити. Таким чином, принцип «верховенства права» містить у собі ідею природного права [8, с. 85]. На розвиток цих ідей М.І. Козюбра ототожнює принцип «верховенства права» з основоположними, фундаментальними правами та свободами. Тобто автор інтерпретує ідеї верховенства як справедливість, гуманізм, добро та свободу [9, с. 35]. Цю ідею підтримує і Ю.С. Шемшученко, зазначаючи, що принцип верховенства права – це принцип, головним чином, природного права, в якому зосереджено сукупність духовних, ідеальних справедливих уявлень про право. Проте в результаті державної правотворчої діяльності в державі реально діє позитивне право, яке сформульоване в законах та інших його джерелах [10, с. 3, 76].

На думку С.І. Максимова, під природним правом зазвичай маються на увазі ідеальні першооснови права. Поняття «природне право» покликане виявити глибинну сутність права, а його «ідеальність» виявляється в тому, що воно існує у свідомості (правосвідомості). Природне право визначає базові ідеї, на основі яких здійснюється правотворча діяльність і забезпечується їх критична оцінка для того, щоб людина не стала заручником установленого «позитивного» правопорядку [11, с. 376].

Глобалізаційні процеси реформування світового правопорядку, європейські інтеграційні процеси значним чином сприяли трансформації доктринальних позицій, обґрунтованих А. Дайсі. В працях таких відомих західних вчених, як Ж. Зіллер, Ж. Раз, Р. Феллон, М. Фромонт, Ю. Шварце, отримало формулювання сучасного доктринального розуміння

принципу верховенства права. Західні дослідники чітко розмежовують зміст принципу верховенства права і принцип законності, виокремлюючи три основні підходи до сучасного тлумачення змісту принципу верховенства права: формальний, матеріально-правовий, функціональний.

За формального підходу проводиться аналіз нормативного відображення принципу верховенства права як такого та аналіз конкретних критеріїв дотримання принципу верховенства права. У європейських країнах такими критеріями вважаються формальна незалежність та неупередженість судової гілки влади; офіційно встановлений порядок прийняття законів; відсутність персоніфікованих законів, які стосуються тільки окремих груп, класів, осіб; незворотність сили законів; наявність судового нагляду за діяльністю різноманітних урядових структур.

Матеріально-правовий підхід базується на моральних уявленнях про відповідну правову систему та оцінці верховенства права співвідносно до того, наскільки повно за отриманими оцінками правова система досягає цього ідеалу. Так, відомий європейський дослідник Р. Феллон вважає, що в більшості сучасних теорій верховенства права відображено три основні цінності та цілі, яким має слугувати верховенство права:

1) захист від анархії та війни усіх проти усіх;

2) передбачуваність, що забезпечує можливість планувати діяльність суб'єктів права з розумною впевненістю, що вони можуть спрогнозувати відповідні наслідки від вчинення різних дій (передусім це дії органів публічної влади);

3) відповідні гарантії від свавілля державних чиновників. Функціональний підхід при визначенні верховенства права має спільні риси з матеріально-правовим визначенням, але основну увагу приділяє ефективності права та правової системи загалом – наприклад, це заборона прийняття урядових рішень на власний розсуд та забезпечення передбачуваності правових рішень [12].

Не претендуючи на істину в останній інстанції та виходячи із здійсненого аналізу існуючих уявлень про верховенство права, ми зробимо спробу обґрунтувати власне бачення цього принципу. Вважаємо, що це заснована на доктринальних уявленнях вимога організації та здійснення державної влади і функціонування правової системи щодо дотримання та гарантування природних прав людини, недопущення свавілля державної влади та панування права в системі існуючих засобів соціального регулювання.

У процесі розвитку європейської правової думки виникає потреба конкретизації та уніфікації роз'яснення змісту концепції та принципу верховенства права, що означає виокремлення суттєвих компонентів означеного принципу з врахуванням судових рішень Європейського суду з прав людини. Цю інституцію можна вважати однією із найбільш незаангажованих судових інстанцій. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) трактує верховенство права як базовий принцип, що проходить червоною ниткою через увесь зміст Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини. На основі цієї Конвенції базується правопорядок країн учасниць цієї Конвенції. І навіть періоди надзвичайного стану чи воєнних дій не можуть слугувати виправданням порушення норм Конвенції.

Тобто принцип верховенства права вже не локалізується рамками національної правової системи. Провідні європейські організації – ЄС, РЄ, ОБСЄ – законодавчо закріпили принцип верховенства права як засадничий, основоположний в правовому полі цих організацій. Формальне закріплення принципів гарантування основних свобод, демократії, поваги до прав людини, а також верховенства права знайшло відображення у ст. 6 (колишній статті F) «Договору про Європейський Союз» [13, с. 182]. Закріплене верховенство права ЄС передбачає, що перевага права ЄС над колізійною національною нормою забезпечується однаково й ефективно, а також прямо і безпосередньо [14, с. 108].

У наступність радянського ідеологічного трактування принципу верховенства права, не визнавалось верховенства чи пріоритетності прав людини над інтересами держави і в офіційних перекладах текстів європейських документів (зокрема Статуту Ради Європи 1949 р. та Європейської конвенції з людських прав 1950 р.) українськими аналогами англійського “the rule of law” були: «сила закону», «влада закону», «верховенство закону».

Для більш однозначного і правильного трактування юридичного поняття “the rule of law” Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія) в березні 2011 року схвалила доповідь «Верховенство права» [15], в якій надано чітке розуміння поняття «верховенство права», використовуючи яке міжнародні організації, а також національні та міжнародні суди могли б трактувати і застосовувати цю базову цінність.

Принцип верховенство права “the rule of law” разом з поняттями «демократія» та «права людини» (статут Ради Європи (ETS No. 001), зокрема його Преамбула та ст. 3.) проголошено як три базових принципи, на яких була започаткована Рада Європи. Надалі це поняття знайшло своє відображення у преамбулі Європейської Конвенції з прав людини та ст. 3 Статуту РЄ, де визначено, що «Усі члени Ради... визнають принцип верховенства права» [16].

С.П. Головатий вважає, що значним успіхом на шляху до досягнення мети, визначеної Венеційською Комісією, слід вважати констатацію в параграфі 41 Доповіді CDL-AD (2011) 003 gev того факту, що на час укладання цього документа вже став можливим консенсус стосовно шести «безумовних складників» поняття «the rule of law»: законність, юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини, заборона дискримінації та рівність перед законом [4, с. 71].

З метою подальшого роз'яснення цього питання Венеційська Комісія в своєму документі «Мірило правовладдя» (CDL-AD(2016)007), який є нерозривним продовженням першого, – однозначно вказала, що застосоване англійське “law” охоплює не лише міжнародне право, національні конституції, статутне право та підзаконні акти, а в тому числі – суддетворене право (judge made law), в якості норм загального права, які мають зобов'язальну природу. Підписана від імені України 9 листопада 1995 року «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод», була ратифікована відповідно до Закону України від 17 липня 1997 року «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції», який набрав законної сили 03 серпня 1997 року [17]. Таким чином, наша держава долучилася до цього визначального основоположного документа, скерованого на захист прав та свобод людини аж через 50 років після його ухвалення. Єдиним органом, метою створення якого є забезпечення дотримання прав та свобод, зафіксованих у Конвенції та в додатково прийнятих протоколах до неї, є ЄСПЛ. Забезпечення виконання рішень ЄСПЛ в Україні здійснюється на підставі Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV [18]. Цим законом, зокрема, упроваджено використання рішень ЄСПЛ у судовій практиці України. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» від 31 травня 2006 р. № 784 узакоňuje Положення про Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ [19].

Отже, українське законодавство імплементувало механізм реалізації рішень ЄСПЛ, які містять важливі засади щодо розуміння принципу верховенства права і його подальшого ефективного застосування. Проте, як свідчить практика, суттєвий вплив на застосування таких рішень в Україні має ефективність судової та виконавчої гілок

влади, зменшення рівня корупційного складника в них, а також рівень правової свідомості та політичної культури у державі.

Для пришвидшення впровадження принципу верховенства права у контексті рішень ЄСПЛ у вітчизняну правозастосовну практику та підвищення рівня ефективності виконання цих рішень в Україні А.А. Пухтецька пропонує систематизувати рішення ЄСПЛ, що містять трактування верховенства права. Враховуючи те, що в одній справі чи рішенні, у яких є посилання на концепцію або принцип верховенства права, може мати місце наявність декількох ознак чи суттєвих складників принципу верховенства права відповідно до їх трактування, сформованого судовою практикою ЄСПЛ вчена пропонує класифікувати їх на:

1) рішення ЄСПЛ, які мають посилання на зміст, юридичне розуміння концепції принципу верховенства права в узагальненому значенні;

2) рішення ЄСПЛ, де є вимоги щодо якості закону, а саме щодо законного обмеження реалізації прав та свобод людини;

3) рішення ЄСПЛ щодо різних аспектів безперешкодного доступу до суду та справедливого в подальшому судового розгляду;

4) рішення ЄСПЛ, у яких визначені межі дискреційних повноважень та вимоги щодо обмеження самоуправства органів публічної влади;

5) рішення ЄСПЛ, де є вимоги щодо здійснення ефективного контролю при реалізації прав і базових свобод людини, які гарантуються Конвенцією. Слід відзначити, що така класифікація на групи не є повною та остаточною, проте дає можливість оцінити найбільш поширені аспекти трактування та застосування принципу верховенства права в діяльності ЄСПЛ [23, с. 69].

С.П. Головатий здійснив огляд науково-практичних коментарів актів законодавства періоду 2005–2018 років і вважає, що від часу впровадження категорії “the rule of law” на конституційному рівні шляхом термінологічного перекладу на українську мову як «принцип верховенства права» пройшло понад 20 років. Проведений огляд науково-практичних коментарів свідчить, що між практикою Венеційської Комісії та українською конституційною й науковою доктринами є істотна розбіжність у тлумаченні змісту цього принципу [4, с. 70]. Основний вплив на формування такої розбіжності й дотеперішню її наявність має рішення Конституційного Суду № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року, в якому вказано, що «верховенство права – це панування права в суспільстві». Така тривала й глибока відірваність української правничої науки і практики від європейської становить реальну перешкоду на шляху утвердження в Україні правовладдя як європейської цінності.

Надалі в своїй роботі, в результаті аналізу змісту поняття «верховенства права» в наукових публікаціях 2016–2019 років, вчений робить висновок, що необхідна: «потреба нового погляду на відповідність українського перекладу тексту Доповіді Венеційської Комісії «Про правовладдя» (2011 р.) текстові цього документа мовою оригіналу (англійською). На його думку, першопричина такого незадовільного стану полягає в несполучності двох підходів до розуміння й пояснювання донедавна стороннього нашої правовій культурі явища, яке світ пізнає та розуміє

та через англійське “the rule of law” як ідіому. Очевидним є те, що запроваджене в конституції українською «верховенство права» як еквівалент англійського “the rule of law” так і не стало повномасштабним заміником англійського вислову. Тобто українське «верховенство права» й досі «не працює». С.П. Головатий має на увазі, що ідеться про недосконалу двослівну лінгвістичну конструкцію, а не про принципи, інститути та процедури, які є головними для захисту людини від свавілля держави. Дослідження цього питання з боку правничої теоретичної думки та практичного досвіду Європи констатує що англійське “the rule of law” – як це впливає з усіх доктринальних і нормативних джерел, з рішень ЄСПЛ, з обох документів Венеційської Комісії щодо цього) – є ідіома, яка ніякою не вказує, що тут ідеться про панівне становище права щодо когось (чогось) [4, с. 81].

Отже, допоки українська правничка наука не долучиться до європейського розуміння цього питання, а українська правничка практика не буде використовувати базованих у такому підході європейських стандартів, не має змоги вести мову про гідну перспективу ефективності частини першої статті 8 Конституції України, що його виражено формулою: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права».

В результаті дослідження вважаємо за можливе зробити наступні висновки:

1. Визнання принципу верховенства права є важливим надбанням України як демократичної держави. Він спрямований на досягнення гідного людини життя, але для цього принцип має виконуватись всіма гілками влади. Україна взяла на себе зобов’язання гарантувати кожній людині, що перебуває під її юрисдикцією, права і свободи, зафіксовані Європейською конвенцією із прав людини. Україна також визнала повноваження Європейського суду із прав людини щодо захисту дотримання цього зобов’язання національними юрисдикціями й права своїх громадян звертатися до ЄСПЛ зі скаргами у випадку, якщо, на їхню думку, держава порушує відносно них положення конвенції.

2. Принцип верховенства права в українській конституційно- та адміністративно-правовій сфері тлумачиться здебільшого через призму узаконення та реалізації прав та свобод людини.

3. Рішення ЄСПЛ повинні стати важливим джерелом українського права і безпосередньо впливати на формування та розбудову правової системи. Аналіз рішень ЄСПЛ позитивно впливає на визначення основних напрямів посилення верховенства права у державі, сприяє інноваційному й удосконаленню кожного окремого складника цього принципу та усіх їх у сукупності.

4. Необхідно підкреслити, що принцип верховенства права має сенс лише у тому разі, якщо право сприймається як соціальний феномен. В цьому разі правова культура стає необхідною умовою формування правової держави, громадянського суспільства, реалізації суспільно-правової реформи, узаконення верховенства права в усіх сферах соціального буття.

5. Верховенство права і права людини є двома аспектами одного і того ж принципу – свободи жити в гідних людини умовах. Внаслідок цього верховенство права і права людини нерозривно пов’язані між собою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : від 28.06.1996 р. №254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. 141 с. (дата звернення 31.03.2021 р.)
2. Конвенція про захист прав та основоположних свобод людини : Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004. (дата звернення 31.03.2021 р.)
3. Dicey A.V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. Indianapolis : *Liberty Classics*, 1982.
4. Головатий С.П. «Верховенство права «не працює» коментар до тексту документа Венеційської комісії «Доповідь про правовладдя». *Право України*. 2019. №11. С. 39–82.
5. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42–46.

6. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики: до 10- річчя незалежності України : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.
7. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Львів : Край, 2007. с. 341–342.
8. Головатий С.П. Верховенство права: юридичний принцип, який в Україні офіційно визнано та який має діяти. *Українське право*. 2006. №1. С. 85–90.
9. Козюбра М.І. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика. *Верховенство права: питання теорії та практики* : зб. матеріалів доп. учасн. Міжнародної науково-практичної конференції. 2006. № 1. 112 с.
10. Шемшученко Ю.С. Вибране. Київ : ТОВ «Вид-во «Юридична думка», 2005. 529 с.
11. Максимов С.І. Лекція професора С. Максимова : Вступ до курсу «Філософія права». *Право України*. 2011. №8. С. 373–386.
12. Different approaches to the definition of the Rule of Law. URL: <http://www.revision-notes.co.uk> (дата звернення 31.03.2021 р.).
13. Опришко В.Ф. Право Європейського Союзу. Загальна частина : підручник для студ. вищих навч. закладів / відп. ред. В.Ф. Опришко. Київ : КНЕУ, 2002. 460 с.
14. Грицяк І.А. Право та інституції Європейського Союзу : навч. посіб. Київ : К.І.С., 2004. 260 с.
15. Report on the Rule of Law: Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session, Venice, 25–26 March 2011. Study №512/2009.
16. Статут Ради Європи, підписаний у Лондоні 5 травня 1949 р. URL: <http://www.coe.int> (дата звернення 31.03.2021 р.).
17. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Закон України від 17 липня 1997 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40.
18. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*, 2006. № 30. Ст. 260.
19. Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 трав. 2006 р. № 784. URL: <http://zakon. rada. gov. ua/laws/show/784-2006-p>. (дата звернення 31.03.2021 р.)
20. Пухтецька А.А. Формування вимог принципу верховенства права західною правовою традицією. *Вісник вищої ради юстиції*, 2010. №3. С. 64–72.